

Svoboda ve věku klimatické změny

Nejnovější kniha belgického filosofa Marka Coeckelbergha hledá cestu, jak se vypořádat s klimatickou krizí ve světě prostoupeném technologiemi, aniž bychom rezignovali na lidskou svobodu. Zároveň ukazuje meze liberalismu a navrhuje radikálně inkluzivní a „poetickou“ koncepci politického kolektivu.

MARTIN RITTER

Podle nedávno vydané zprávy Mezivládního panelu pro změny klimatu způsobuje lidská činnost nepochybně klimatické změny, zejména globální oteplování. Vědecké modely jasně ukazují, že musíme zcela zastavit emisi oxidu uhličitého a radikálně snížit emisi všech dalších skleníkových plynů. Šestá zpráva klimatického panelu, který byl založen v roce 1988 a v roce 2007 získal Nobelovu cenu míru, je dosud nejradičtější a velmi naléhavě apeluje jak na politické představitele, tak na ekonomické subjekty, aby razantně změnili svůj přístup. Kosmetické úpravy nestačí – potřebujeme skutečně radikální změnu, ne-li revoluci.

Vstříc destrukci na mnoho způsobů

Mark Coeckelbergh, jeden z nejvýznamnějších současných filosofů techniky, začíná svou poslední knihu *Green Leviathan or the Poetics of Political Liberty* (Zelený Leviatan aneb Poetika politické svobody, 2021) fiktivním vyprávěním: Bojovník za zelenou budoucnost či, chcete-li, ekoterorista je po dvaceti letech propuštěn z vězení, kde si odpykával trest za atentát na ropný tanker, a s nadšením sledává, že jeho boj nebyl marný. I díky jeho úsilí se nakonec podařilo zachránit lidstvo a přírodu. Jeho radost ovšem rychle bere zaspě. Lidstvo totiž za tuto záchranu draze zaplatilo – krásný zelený svět se za pomoci chytrých technologií stal jedním velkým vězením. Jelikož lidé byli příliš pohodlní a také příliš hloupí na to, aby dokázali využívat svou svobodu smysluplným a ekologicky udržitelným způsobem, bylo nutné klimatické katastrofě zabránit přímou kontrolou a manipulací lidského jednání. A protože se ukázalo, že ani političtí vůdci nejsou spolehliví a nedokážou řešit komplexní klimatické problémy, řídicí pravomoc byla přenesena na umělou inteligenci. Osobožený bojovník za udržitelnou budoucnost se tak ocitá ve světě, který se v zájmu lidstva i planety stal světem nesvobody. Fiktivního hrdiny se zmocňují pochybnosti, zda jeho boj stál za to, ale v tu chvíli už jeho znepokojené úvahy přerušuje milý hlas umělé inteligence projevující obavu o jeho duševní zdraví – hlas, který mu zůstane průvodcem po celý zbytek života.

Coeckelbergh tímto příběhem brilantně uvádí čtenáře do problematiky, kterou řeší ve své knize. Hlavními tématy jsou klimatická změna a umělá inteligence se zřetelem k jejich možným dopadům na lidskou svobodu. Umělou inteligenci lze využít například k tomu, co se v nemalé míře již děje: díky analýze (velkých) dat mohou obchodní korporace navádět lidské chování, zejména spotřebu, takovým směrem, který jim zajistí co největší zisk – bez ohledu na životní prostředí. Anebo, přijmeme-li za svou myšlenku, že planetu je třeba zachránit za každou cenu, můžeme umělou inteligenci využít tak, aby ponoukala lidstvo k ekologičtějšímu chování. Pak se ovšem může stát, že skončíme u fiktivního scénáře z předešlého odstavce a svoboda jedince přijde zkrátka. Jde však o jediné možnosti? Coeckelberghova kniha hledá alternativu, která by zůstala zakořeněna v liberální tradici: jakou politiku potřebujeme tvář v tvář klimatické změně a možnostem umělé inteligence, je-li naší hlavní hodnotou lidská svoboda? Při hledání odpovědi autor tematizuje velké množství jak teoretických, tak praktických problémů, jeho hlavní tezi však můžeme shrnout takto: máme-li ve světě klimatické změny a umělé inteligence zachránit svobodu, musíme především opustit či překonat její příliš úzké a pouze negativní vymezení.

Leviatan a Velký inkvizitor

Název Coeckelberghovy knihy odkazuje k biblické mořské obludě, kterou proslavila stejnojmenná kniha Thomase Hobbesa z roku 1651.

Hobbes měl za to, že lidské soužití je v přirozeném stavu brutální a ve výsledku bídné, takže všeobecnému chaosu lze zabránit jedině silnou centrální vládou – a právě tuto absolutní autoritu symbolizuje Leviatan. Není oprávněné tvrdit, ptá se Coeckelbergh, že tváří v tvář klimatické krizi potřebujeme podobnou globální autoritu, zeleného Leviatana? Je-li v sázce samotné přežití lidstva (a planety), není namístě autoritářský režim? Autor proti této představě nabízí přesvědčivé argumenty, jasně si ovšem uvědomuje, že tím problémem nemizí: i když autoritářský systém není žádoucí, neřítíme se do situace, kdy nám bez tak nic jiného nezbude, protože v důsledku globálního oteplování fakticky nastane válka všech proti všem? Jednou z cest, jak této situaci předejít bez nutnosti drastických opatření, je nenápadně navádět, postrkovat lidi k zodpovědnějšímu jednání. Tato možnost, do jisté míry již fakticky využívaná, má ostatně své vlivné zastánce i mezi teoretiky: nejde o diktaturu, nýbrž právě o navádění (*nudging*). Pokud však manipulujeme lidmi bez jejich vědomí, nechováme se vlastně autoritářsky? Neobcházíme jejich svobodu? A kdo určí, co je správné chování hodné podvědomé propagace?

Vedle Leviatana autor přivádí na scénu i další „nestvůru“ z našich kulturních dějin, postavu Velkého inkvizitora z Dostojevského *Bratrů Karamazových* (1880, česky 1894). Velký inkvizitor nechává uvěznit Krista, který se po patnácti letech vrátil na zem, a odsuzuje jej k smrti. V rozhovoru s uvězněným Bohem přitom ospravedlňuje své jednání Kristovou neschopností zajistit lidem štěstí. Nadřazením svobody nade vše, tvrdí Velký inkvizitor, si Bůh počínal, jako by lidi vůbec nemiloval, protože svoboda je obtížné břemeno, kterého je lepší člověka zprostit. Dostojevského Velký inkvizitor sdílí s Hobbesovým Leviatanem negativní představu o člověku: lidé jsou příliš hloupí na to, aby dokázali svou svobodu využít ke štěstí a naplnění, a proto potřebují vůdce, který uzná jejich slabost a pomůže jim zbavit se trýznivé svobody. Nepotřebujeme tedy i dnes Velkého inkvizitora, jehož lze navíc díky umělé inteligenci vybavit téměř bohorovným poznáním i těch nejskrytějších zákoutí lidských duší?

Negativní svoboda nestačí

Proti podobným představám Coeckelbergh rozvíjí, inspirován mimo jiné Rousseauem, pozitivnější představu o lidské přirozenosti a také konkrétnější pojetí lidské svobody. Svobodu bychom neměli redukovat na její negativní pojetí, tedy na svobodu od vnějších restrikcí, omezení našeho jednání. Měli bychom ji pojímat pozitivně jako svobodu (či schopnost) něco uskutečňovat, dělat něco dobrého. Diskutujeme-li o svobodě, neměli bychom ji chápat pouze jako svobodu od něčeho, nýbrž také jako svobodu k něčemu či pro něco. Podle autora spočívá jediná vskutku hodnotná svoboda v možnosti naplňovat lidské potřeby a rozvíjet lidské schopnosti (*capabilities*). A má-li naše politika takovou svobodu umožnit, pak si nevystačíme s představou politických institucí coby nutného zla, což je případ leviatanského monstra, jež nás má chránit před ústrky od ostatních. Politické instituce a politická opatření potřebujeme jako nástroje umožňující rozvíjet naše schopnosti a za tímto účelem může být nezbytné omezit negativní svobodu, například formou daní či regulace obchodu. S oporou v pozitivním pojetí svobody tak nahlédneme, že cílem politiky nemůže být pouze ochrana jedince před vměšováním ze strany ostatních – je jím i snaha vytvořit podmínky pro uskutečňování (společného) dobra.

Jistě, může to znít jako svého druhu sociální inženýrství. Musíme si však uvědomit,

že *nějaké* společenské uspořádání včetně odpovídajících institucí potřebujeme – a máme – vždy. Neoliberálové se sice mohou tvářit, že sociálního inženýrství se dopouštějí socialisté či komunisté, zatímco liberální uspořádání je přirozené, ale tak tomu není: ani neoliberální uspořádání není přirozeným stavem a, což je důležitější, není uspořádáním, v němž by všichni mohli realizovat své lidské schopnosti. V čistě neoliberálním systému jsou elity vzdělávány k tomu, aby uspěly v konkurenčním prostředí, zatímco ostatní lidé, píše Coeckelbergh, vedou své životy ve svého druhu otroctví. Obecně řečeno, postavíme-li svou politickou ideologii na představě negativní svobody, pak tím někteří snad získají více svobody (např. možnost neplatit daně), avšak jiní, možná většina, pouze svobodu vést nekvalitní život.

Antropocén a nový třídní boj

Proto potřebujeme, tvrdí belgický filosof, přetvořit naši společnost z kompetitivního, konkurenčního modelu na model kooperativní, kladoucí důraz na spolupráci. Této změny ovšem musíme docílit demokratickým způsobem a bez utopie ideální společnosti. K pozitivnímu pojetí svobody neoddelitelně patří představa dobrého života, a tudíž i určitá koncepce sdíleného dobra, které však nelze definovat přirozeně či tradičně. Autor v této souvislosti sahá k myšlenkám amerického pragmatického filosofa Johna Deweyho, podle kterého se neobejdeme bez aktivní účasti občanů na řešení společenských problémů, protože demokracie je konečnou „organizovanou inteligencí“. Tato inteligence stojí na imaginaci a experimentování, jehož účelem je demokratická seberegulace, tj. hledání a nacházení takových řešení společenských problémů, která budou ku prospěchu všem.

Liberalismus v autorově pojetí klade důraz na demokracii a vyhýbá se jak autoritářství, tak paternalismu: důvěřuje lidem v jejich schopnosti přemýšlet, představovat si možné alternativy a v diskusi hledat společné dobro. Vystříhá se kolektivismu i politiky identity – žádná kolektivní identita nemá primát před individuální svobodou. Klíčový aspekt Coeckelberghova pojetí přitom spočívá v tom, že „absolutně“ respektuje lidskou svobodu, avšak zasazuje ji do konkrétních rámců, společenských i přírodních. Díky tomuto zasazení vidíme, že individuální svoboda paradoxně nemůže zůstat absolutní hodnotou, protože oddělíme-li ji od jejich reálných kontextů, pak reálně hrozí, že ji potlačíme.

V Coeckelberghově vizi liberalismu svoboda není ryze individuální, nýbrž vždy relační, podmíněná společenskými a přírodními kontexty a ve svých důsledcích dopadá nejen na ostatní lidské bytosti, nýbrž i na ekosystém celé planety. Vzhledem k tomuto důrazu není překvapivé, že autor vnáší do hry také dnes populární pojem antropocénu, jež tematizuje spolu s metaforou neviditelné ruky (trhu), již proslavil Adam Smith a s níž rádi operují stoupenci *laissez-fair* ekonomiky. Koncept antropocénu je paradoxní v tom, že připisuje lidstvu enormní vliv na Zemi, zároveň však v jeho rámci lidstvo působí jaksi bezmocně: jako by nemohlo ovlivnit, co způsobuje; jako by se situace vymykala jeho kontrole. A pojem antropocénu není jen paradoxní, nýbrž může být také nebezpečný: za destrukтивními projevy současnosti totiž nestojí jakési neviditelné lidstvo, nýbrž konkrétní ruce, které nemusejí a neměly by zůstat neviditelné. V souvislosti s antropocénem, a nejspíš i v souvislosti s ekonomikou, bychom proto měli opustit metaforu neviditelné ruky a využít umělou inteligenci či konkrétnější s její pomocí provedenou analýzu (velkých) dat, abychom jasně nahlédli, kdo škodí životnímu prostředí

Zelený Leviatan Marka Coeckelbergha

a kdo je naopak nejzranitelnější, pokud jde o důsledky klimatické krize.

Nejen tato krize přitom vyžaduje, abychom vedle principu svobody vzali v potaz také princip spravedlnosti, spravedlivého rozdělení rizik spjatých s klimatickou změnou, a to i s ohledem na budoucí generace. Ať už však tyto výzvy vezmeme vážně nebo ne, v každém případě se zdá, že povědomí o příčinách klimatické změny pozvolna vede k třídnímu boji nového typu: boji mezi klimatickými kapitalisty a klimatickým proletariátem. Autor zvažuje možné scénáře dalšího vývoje včetně otázky, zda potenciální revoluce povede ke skutečné demokracii, nebo spíše k novému autoritářství, a dospívá k závěru, že chceme-li zabránit katastrofě, musíme postupně provést demokratické změny: klimatický kapitalismus je třeba transformovat prostřednictvím dostatečné regulace. A této změny je třeba docílit na globální úrovni.

Chthulucén a politika vznikání

Uvažujeme-li o kýžené politické změně, měli bychom dle Coeckelbergha navíc zvážit, zda i nelidské subjekty, zejména zvířata, nejsou svým způsobem součástí politické komunity. Není načase opustit představu, že politika se týká jen lidí? Nelidské živé bytosti možná nejsou politickými aktéry, ale nepochybně jsou politickými „trpělivci“: na jejich potřeby a zájmy či zkrátka na jejich životy dopadají lidská (politická) rozhodnutí. V tomto kontextu se autor věnuje myšlenkám francouzského filosofa Bruna Latoura, který je českým čtenářům znám díky nedávno vydané

knize *Zpátky na zem* (2017, česky 2020; viz A2 č. 5/2019), a americké feministky Donny Haraway (viz A2 č. 26/2018), již proslavil zejména *Manifest kyborgů* (1985, česky 2002) a podle níž bychom současnou epochu neměli nazývat antropocénem, nýbrž spíše Chthulucénem. Podobně jako Leviatan i Chthulucén evokuje monstrózní bytost, jde však o živý organismus s nespočtem chapadel a tykadel: politickým tělesem zde není jednotné lidstvo, nýbrž spíše živoucí mnohost propojená vzájemnými vztahy podmíněnosti a závislosti.

Součástí politického prostoru nejsou jen lidé (díky své vrozené či získané vnitřní hodnotě), nýbrž vedle dalších živých organismů také neživé „věci“ a procesy. A podle Coeckelbergha bychom skutečně měli položit důraz spíše na procesy než na věci (či osoby): naše politika by neměla být politikou jednou provždy daných struktur, nýbrž politikou vznikání, tedy politikou pečující o kolektiv, který se podobá spíše relační síti, či dokonce, jak to provokativně navrhuje Haraway, kompostu. Tento kompost ovšem není ničím „přirozeným“. Stejně jako člověk není jen lidský, ale také přírodní, není ani příroda jen přirozená, nýbrž také umělá či umělecká, tedy tvořivá; nikoli stále táz, nýbrž neustále směřující k novému. Tváří v tvář klimatické změně musíme proto znovu promyslet nejen otázku, co znamená lidská svoboda, ale také otázku, co znamená příroda, jejíž jsme (jednou z mnoha) součástí. Politika odpovídající „přirozenosti“, o níž hovoří Haraway, se pak musí podobat poetice důrazem na společnou tvorbu.

Liberalismus a realismus

Coeckelberghova kniha s podtitulem „Navigování svobody v éře klimatické změny a umělé inteligence“ se snaží nabídnout vizi svobodné společnosti (a společnosti svobody), která není samozřejmá ani přirozená, nýbrž je třeba ji udržovat a přetvářet, máme-li se vyhnout Skylle autoritářství a Charybdě radikálního libertinství. Chceme-li svobodu obhájit a uhájít, nevystačíme si s odmítnutím autoritářství (ať už pravicového či levicového typu) a s obhajobou negativní svobody, svobody od omezování. Metaforicky řečeno, pojem svobody je třeba rozšířit či roztáhnout, chceme-li zabránit jeho rozlomení či prolomení. Již dnes jsme svědky různých forem populismu a ani zelený paternalismus není uspokojivým řešením. Proto je třeba nabídnout pozitivnější pojetí svobody: svobody, již není možné naplňovat bez péče o společné prostředí. Pečovat o svobodu zde neznamená oprostít se od světských zájmů, nýbrž utvářet svět s využitím stávajících technologií a infrastruktur s cílem rozvíjet politický kolektiv. Pokud jde o umělou inteligenci, tu lze nepochybně využívat (dnes převládajícím způsobem) tak, že se prohloubí stávající krize. Jelikož nám ale umělá inteligence zároveň ukazuje silnou provázanost všeho, lze ji využít také ke globální komunikaci a koordinaci: může přispět k rozšiřování našich možností utvářet politické „tělo“, jehož jednotlivé části pak mohou uskutečňovat svou relační – a pozitivní – svobodu.

Co tedy dělat v současné klimatické krizi? Coeckelberghova práce nenabízí konkrétní

řešení a nehledá ani jedinou správnou odpověď. Je však mimořádně cenná právě díky své partikulární perspektivě liberalismu, který nabízí možnou cestu z krize jedině za předpokladu, že překonáme příliš úzké pojetí svobody. Takováto perspektiva je obzvláště potřebná i v českém kontextu, který tak rád zdůrazňuje právě svobodu, aniž by tomuto pojmu dokázal dát konkrétní a přesvědčivý význam. Zůstává ovšem otázkou, zda opatření, která jsou podle autora nezbytná, lze také reálně prosadit. Může se podařit ustavit skutečně silné a zároveň demokraticky fungující instituce s globálním dosahem? Nebo (se zřetelem k roli vzdělávání): dokážeme změnit vzdělávací systém tak, aby lidé získali větší schopnost rozumět tomu, co se děje se světem a ve světě? Ano, autorovy myšlenky mohou působit nerealisticky, zároveň však velmi realisticky ukazují, v jaké situaci se nacházíme a jaké se rýsují linie dalšího vývoje. Máme-li předejít blížící se katastrofě, jistě musí každý začít sám u sebe. Zároveň je však nutné dodat, že by u sebe neměl skončit. Nestačí změna individuálního jednání, protože změna, o kterou tu jde, musí být skutečně politická: musí to být změna kolektivního jednání, která není možná bez proměny našich politických institucí, našeho „systému“. Úkol, před nímž stojíme, není ničím menším.

Autor je filosof a překladatel.

Text vznikl v rámci projektu Technika jako médium existence (CZ.02.2.69/0.0/0.0/20_079/0017680), podpořeného MŠMT z prostředků OP VVV.

Liberalismus nabízí možnou cestu z krize jedině za předpokladu, že překonáme příliš úzké pojetí svobody. Foto PhotoMIXCompany